

مبانی کلامی اخلاق در اندیشه شیخ مفید

* علی صالحی

** حسین حاجی پور

*** عیسی مولوی وردنجانی

چکیده

با توجه به اینکه هر نظام اخلاقی ای سازمان یافته از یک مکتب فکری و نظام اعتقادی است و با لحاظ اینکه شیخ مفید از متقدمین در تأسیس و انسجام مکتب کلامی و اعتقادی امامیه بوده، پژوهش حاضر با روش تحلیل مضمون به استخراج مبانی کلامی اخلاق در اندیشه شیخ مفید اقدام کرده است؛ از این رو گزاره‌های کلامی شیخ مفید در محورهای معرفت‌شناختی، خداشناختی، راهنماشناختی، انسان‌شناختی و جهان‌شناختی با رویکرد اخلاقی، تحلیل و مبانی آن استخراج گردید که نظام اخلاقی توحیدی، اصالت روح و استخدام بدن در انجام افعال اخلاقی، اختیار انسان در زیست اخلاقی، وجود ضروری الگوی معصومان جهت تقرب و معنابخشی معاد جسمانی در نظام اخلاقی - توحیدی با محوریت بهشت و جهنم، از جمله آنهاست و در نتیجه‌گیری نهایی، جامعیت نظریه شیخ مفید نسبت به وظیفه‌گرو و غایت‌گرو، شمولیت انسانی این نظریه، فراتر بودن از نظام اخلاقی سکولار، معنابخشی زیست اخلاقی با باور آخرت و پیامد اخلاقی بی هدفی مشخص شد.

واژگان کلیدی

اخلاق، کلام، مبانی کلامی اخلاق، شیخ مفید، تحلیل مضمون.

*. دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی؛ گرایش اخلاق اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث. (نویسنده مسئول)
alisalehi110@chmail.ir

** عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی؛ دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یادگار امام شهر ری.
hajipour110@chmail.ir

*** دانش آموخته دکتری دانشگاه معارف اسلامی؛ گرایش انقلاب اسلامی.
molavi131@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۳

طرح مسئله

از آنجا که فهم نظام اندیشه‌ورزی عالمان اسلامی کمک بسیاری در فهم و دریافت نظام اخلاقی اسلام دارد و از آنجا که شیخ مفید در تأسیس منسجم اندیشه شیعی و تدوین و گسترش علم کلام اسلامی، نقش زیادی داشته و جزو متقدمین محسوب می‌شود، استخراج مبانی کلامی اخلاق از دیدگاه او، حائز اهمیت خواهد بود.

هدف اصلی مقاله حاضر که با روش تحلیل مضمون صورت گرفته، پاسخ به این پرسش است که مبانی کلامی اخلاق از دیدگاه شیخ مفید کدامند؟ و چگونه در شکل‌گیری نظام اخلاقی مؤثرند؟ پرسش‌های دیگری که یافتن پاسخ آنها، استخراج مبانی کلامی اخلاق را از منظر شیخ مفید تکمیل می‌کنند، عبارت‌اند از اینکه اولاً انسان در دیدگاه کلامی شیخ مفید چگونه تعریف می‌شود و مبانی معرفت‌شناختی اخلاق از دیدگاه شیخ مفید کدامند، به علاوه مبانی خداشناختی، راهنماشناختی و جهان‌شناختی اخلاق از دیدگاه شیخ مفید چیست چه نسبتی با نظام اخلاقی پیدا می‌کند. پیش‌فرض‌هایی که این پژوهش بر آن بنا شده، عبارت‌اند از تعامل کلام و اخلاق، واقع‌گرا بودن گزاره‌های اخلاقی و قطعی بودن استخراج مبانی کلامی اخلاق از آراء شیخ مفید.

چارچوب مفهومی

مراد از اخلاق در این پژوهش، معنای لغوی و اصطلاحی آن یا علم اخلاق نیست، بلکه ناظر به بعد نظری آن و فلسفه اخلاق است. همچنین منظور از مبانی کلامی اخلاق، آن دسته از مسائل کلامی است که قابلیت اصول موضوعه و مبنا شدن در اخلاق را دارد. فیلسوفان اخلاق با تکیه بر آنها به اجتهاد اخلاقی می‌پردازند. (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۷ - ۱۷)

روش پژوهش

هرچند گردآوری اطلاعات براساس روش کتابخانه‌ای در آثار شیخ مفید صورت گرفته، اما تحلیل داده‌های پژوهش، طبق روش تحلیل مضمون با رویکرد اخلاقی بوده است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود از داده‌های کیفی است. (رحیمی و سپهری، ۱۳۹۷: ۹۳) این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را غنا بخشیده و تفصیل می‌دهد. واژه مضمون، بین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و سؤالات تحقیق است و تا حدی معنا و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد. مضمون، الگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود و حداقل به توصیف و سازمان‌دهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد.

در مجموع، مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر نشان دهنده درک و تجربه خاصی در مورد سؤالات تحقیق است. (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۹ - ۱۵۳)

اجرای روش تحلیل مضمون در این پژوهش، در چند گام اساسی صورت گرفته که در گام اول، پنج کتاب شیخ مفید شامل *المسائل السرویه، المسائل العکبریه، النکت فی مقدمات الاصول من العلم الکلام، اوائل المقالات و تصحیح الاعتقاد* مطالعه و مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در این مرحله ایده‌های اولیه در رابطه با پنج ساحت کلامی معرفت‌شناختی، خداشناختی، راهنماشناختی، انسان‌شناختی و جهان‌شناختی تبیین، طبقه‌بندی و کدگذاری می‌شوند. سپس سایر آثار کلامی شیخ مفید هم مشاهده شده و به طریق مذکور، مضامین هم سنخ، کدگذاری می‌گردند.

گام بعدی تحلیل مضامین، مجموع گزاره‌های کلامی با رویکرد اخلاقی است. در مرحله بعد، مضامین تحلیل یافته، مورد بازبینی و پالایش مجدد قرار خواهد گرفت و نتایجی نسبت به هر کدام از محورهای پنج‌گانه حاصل می‌شود که شاکله مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید را تشکیل می‌دهند. در نهایت با تحلیل شبکه‌ای مضامین پالایش یافته، نتیجه نهایی پیرامون مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید استخراج می‌شود.

بیان شبکه‌ای گزاره‌ها و تحلیل داده‌ها

کشف و استخراج مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید، براساس روش تحلیل مضمون، نیازمند بیان شبکه‌ای گزاره‌ها و تحلیل اخلاقی داده‌های کلامی است که در ادامه برای این منظور گزاره‌های کلامی شیخ مفید در پنج محور معرفت‌شناختی، خداشناختی، راهنماشناختی، انسان‌شناختی و جهان‌شناختی تبیین و تحلیل می‌شود.

۱. هویت انسانی و منابع معرفت‌شناختی اخلاق

با توجه به آنکه موضوع طراحی نظام اخلاقی، انسان است، ابتدا دیدگاه شیخ مفید درباره حقیقت انسان تحلیل مضمون می‌شود تا منابع معرفت‌شناختی اخلاق از منظر او استنتاج گردد. حقیقت انسان از منظر شیخ مفید، جوهری بسیط و موجودی قائم به نفس، بدون حجم و بُعد و ترکیب است که به بدن مادی نیاز ندارد. در عین حال انسان به دلیل مکلف شدن در دنیا، در زمان، قائم به صفات خود و خارج از مقوله‌های جوهر و عرض حادث شده و افزون بر اینکه این روح دارای علم، قدرت، حیات، اراده، کراهت، حب و بغض است؛ در افعال و اعمال خود به جسد یا بدنی نیاز دارد تا اراده و سایر شئون خویش را بروز دهد. (شیخ مفید، ۱۴۱۳ و: ۶۰ - ۵۸)

از آنجا که بعضی از اندیشمندان اسلامی اصالت وجود انسانی را به روح او نسبت می‌دهند؛

(مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۳۳۲) مسلماً پیش‌فرض تأخر و تأثر نظام اخلاقی از مبنای کلامی بهتر نمایان می‌شود. با پیش‌فرض اصالت روح انسانی، در واکاوی اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، «عقل، وحی و حس»، سه منبع معرفت‌شناختی هستند که در فرایندی طولانی و براساس تحلیل مضامین با گذراندن تمام مراحل آن کشف گردیده‌اند. جدول زیر براساس تحلیل مضمون، منابع معرفت‌شناختی اخلاق را در دیدگاه‌های شیخ مفید نشان می‌دهد.

جدول (۱): منابع معرفت‌شناختی اخلاق

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	شناخت معارف، تمییز خیر و شر و تخصیص گزاره‌های دینی با عقل ممکن است. (النکت، ۲۲)	عقل نظری	عقل با محور ادراک، جایگاه والایی در انجام رفتارهای اخلاقی دارد.
۲	عقل از ارتکاب قبیح باز می‌دارد. (النکت، ۲۲)	عقل عملی	عقل با محور الزام، جایگاه والایی در رفتارهای اخلاقی دارد.
۳	عقل در استدلال و نتیجه‌گیری محتاج وحی است. (اوائل المقالات، ۴۴)	نیاز عقل به وحی	زیست اخلاقی علاوه بر عقل محتاج وحی است.
۴	شارع، قبیح و حسن عقلی را تحسین و تقبیح نمی‌کند. (النکت، ۲۵. تصحیح الاعتقاد، ۱۲۰. المسائل، ۸۵)	حسن و قبح عقلی	نظریه امر الهی و وابستگی کلی معرفت شناسانه اخلاق به امر الهی قابل قبول نیست.
۵	آنچه را که عقل فی الجمله تأیید می‌کند، وحی تفصیل می‌دهد. (تصحیح الاعتقاد، ۱۲۰ و ۱۲۲)	وحی	وحی در شناخت مصادیق احکام اجمالی عقل در حوزه اخلاق مؤثر است.
۶	وحی، محرکی خوب برای انجام خوبی‌ها و پرهیز از بدی‌هاست. (تصحیح الاعتقاد، ۱۲۰ و ۱۲۲)	وحی	وحی نقشی انگیزشی برای انجام تکالیف اخلاقی منبث از عقل عملی ایفا می‌کند.
۷	قرآن، معجزه، قطعی الصدور، قطعی الدلاله، بدون نقصان و زیادت است. (المسائل، ۸۱. اوائل، ۶۳. النکت، ۴۲)	وحی	محتوای قرآن و روایات متواتر، مؤثرترین و مستحکم‌ترین راه کشف مسائل اخلاق عملی هستند.
۸	روایات متواتر و نه اخبار آحاد، موجب علم و قطع و در قطعیت و دلالت و همتای قرآن‌اند. (التذکره، ص ۴۴)	وحی	محتوای قرآن و روایات متواتر، مؤثرترین و مستحکم‌ترین راه کشف مسائل اخلاق عملی هستند.
۹	معرفت حسی ادراک با ابزار حسی و حواس پنج‌گانه است. (اوائل المقالات، ۹۰ و ۱۳۸)	حس	می‌توان معرفت حسی را که مورد تأیید عقل و غیر مخالف شرع است، منبع معرفت اخلاقی تلقی نمود.

حائز اهمیت است که در آثار شیخ مفید در مورد شهود، مطالبی ناظر به شهود، به معنای

اصطلاحی و عرفانی آن، در جستجوی نگارندگان یافت نشد، بلکه شاید بتوان گفت شیخ مفید به نوعی قائل به عدم شهود و نفی رؤیت خداوند متعال است. (مفید، ۱۴۱۳ ک: ۵۷) اما در مجموع به دلیل صبغه غالب عقلی شیخ مفید که سیطره بر آثارش دارد؛ اگر هم بخواهیم شهود را منتسب به او نماییم؛ می‌توان وی را یک شهودگرایی عقلی قلمداد کرد که در این صورت شهود عقلی از مصادیق منبع معرفتی عقل محسوب می‌شود.

در بازبینی و پالایش مضامین فوق، این نکات به دست می‌آید: اول آنکه با توجه به گستره قلمرو اخلاق که به گستردگی روابط انسان با خدا، خود، جامعه و جهان پیرامونش برمی‌گردد؛ دایره منابع معرفتی اخلاق نیز فراتر از چارچوب‌های محدود است. دوم آنکه عقل، با دو جنبه نظری و عملی یا ادراک و الزام، جایگاه والایی در دیدگاه معرفت‌شناسانه شیخ مفید دارد. البته هرچند شیخ مفید در مقام ثبوت، به حسن و قبح عقلی معتقد است و در مقام اثبات، نظریه امر الهی را نمی‌پذیرد، اما با توجه به جایگاهی که برای وحی قائل است و عقل را محتاج وحی می‌داند، وی را می‌توان معتقد به حسن و قبح ذاتی دانست. همچنین می‌توان از منظر شیخ مفید، حس و معرفت حسی را که مورد تأیید عقل و غیر مخالف شرع است؛ به‌عنوان منبع معرفت اخلاقی تلقی نمود.

۲. مبانی خداشناختی اخلاق

بی‌تردید ایمان و اعتقاد به خداوند لوازمی در اخلاق به وجود می‌آورد که اخلاق سکولار به علت انکار یا نادیده گرفتن خداوند در ترسیم نظام اخلاقی‌اش چنین لوازمی ندارد. مسلم است بخش عمده‌ای از خداشناسی به صفات الهی برمی‌گردد و بخش عمده‌ای از صفات الهی با اخلاق انسانی ارتباط دارد که تحلیل عبارت‌های شیخ مفید در مباحث کلامی اخلاق، مؤثر است. شیخ مفید، معتقد به یگانگی خداوند متعال است و علاوه بر دلایل نقلی با براهین عقلی تصریح می‌کند در صورت وجود دو یا چند خدا، تراحم قدرت پیش می‌آید. (همو، ۱۴۱۳ ص: ۳۹) او همانند تمام متکلمان اسلامی، صفات متعددی را برای خداوند به‌عنوان فاعل اخلاقی قائل است و علم، قدرت، عدل، سمع و بصر، اراده، خالقیت و ربوبیت از جمله مواردی است که دیدگاه شیخ مفید درباره آنها تبیین و تحلیل مضمون شده و نتیجه آن در جدول مربوطه آمده است.

جدول (۲): مبانی خداشناختی اخلاق

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	خدا یگانه است. در غیر این صورت تراحم قدرت‌ها پیش می‌آید. (النکت ۳۹)	توحید خداوند	اعتقاد به توحید، انسان را در کنار وظیفه، دل خوش به نتیجه می‌کند.

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۲	خدا به موجودات، قبل پیدایش آنها عالم است. (اوائل ۵۵) چیزی در زمین و آسمان بر خدا پوشیده نیست. (اوائل ۵۵)	علم الهی	اعتقاد به علم الهی و ناظر آگاه باعث پرهیز از گرایش به بدی‌ها و باعث ایجاد انگیزه جهت انجام خوبی‌های اخلاقی است.
۳	قدرت خدا عام است و قدرت به ایجاد جنس فعل تعلق می‌گیرد که بدی در آن بی‌معناست. (اوائل ۵۶)	قدرت	قدرت مطلق الهی به معنای تحقق تمام وعده‌ها و وعیدهاست و انسان معتقد به این امر، در مسیر خواست الهی گام برمی‌دارد.
۴	طبق آیه ۶۸ توبه، کسی که خدا را فراموش کند، خدا هم او را فراموش می‌کند و این براساس جزای اعمال خودش است. (تصحیح الاعتقاد، ۳۹)	قدرت عدل	نگرش و اعتقاد به اینکه هیچ چیز از دایره قدرت و عدل الهی بیرون نیست، انسان را از مدار اخلاق خارج نمی‌کند.
۵	خدا سمیع و بصیر است؛ یعنی چیزی از او فوت نمی‌شود. این صفات به علم خدا برمی‌گردد. (اوائل، ۵۴)	سمیع بصیر	اعتقاد به خدای سمیع و بصیر که ناظر آدمی است، باعث پای‌بندی انسان به اخلاق حسنه است.
۶	اراده خدا به افعال خلق، امر به آن‌هاست. (اوائل ۵۳)	اراده	ایمان به خدای مرید، به انسان شوق عبادت می‌دهد.
۷	اراده عین ذات نیست: اگر باشد، اراده قبیح از سوی خدا لازم می‌آید. (مسئله فی الاراده، ۷)	اراده	بنده‌ای که می‌داند خدا اراده قبیح برای بندگان نمی‌کند، او هم شرم دارد که مرتکب قبیح شود.
۸	خدا افعال حسن بندگان را اراده کرده. (تصحیح ۵۰)	اراده	بنده شوق پیدا می‌کند اراده الهی را تحقق عینی دهد.
۹	خدا قبل از آفرینش عملی مخلوقات هم خالق بوده و در آفرینش او زمان مدخلیت ندارد. (امالی، ۲۵۶)	خالقیت	شخص معتقد به خالقیت، خاضع، خاشع و شکرگذار می‌شود.
۱۰	شیخ مفید به تبع فرمایش امام علی معتقد است؛ اینکه خدا آفریده‌اش را دلیل برای بودن خود قرار داده، بدین وسیله ربوبیت خود را هویدا ساخته است. (الإرشاد، ج ۱، ص ۲۲۴)	ربوبیت	۱. شرایط قرب الهی به صورت تکوینی فراهم شده و خداوند اراده کرده انسان‌ها رشد نمایند. ۲. در تحلیل گزاره مذکور می‌توان مبنای واقع‌گرایی را فهم نمود.

در پالایش مضامین فوق که براساس تحلیل اخلاقی گزاره‌های کلامی شیخ مفید به دست آمده، نتایج زیر حاصل می‌شود: اولاً توحید در رأس هرم نظام اخلاقی قرار گرفته و باعث نظام مند شدن ساختار اخلاق اسلامی می‌شود. همچنین توحید در حوزه ارزشگذاری اخلاقی، ملاک مهم ارزش و

ضد ارزش تلقی شده، اعمال اخلاقی در راستای توحید را ارزشمند و اعمال و اخلاق مغایر با توحید را نامطلوب و ضد ارزش جلوه خواهد ساخت.

ثانیاً اعتقاد به خداوند یگانه و نگرش وجود صفات الهی، تعیین کننده سبک زندگی اخلاقی انسان است و علاوه بر شکل گیری شاکله وجودی و تقویت فضایل اخلاقی در انجام رفتارهای اخلاقی اثرگذار خواهد بود؛ پس خداوند امکانات زیست اخلاقی و شرایط قرب الهی را به صورت تکوینی و تشریحی برای بندگان فراهم کرده است و با توجه به مطلوبیت این فرایند برای انسان، نگرش موردنظر، واقعی و دیدگاه شیخ مفید در تدوین نظام اخلاقی واقع گرایانه می نماید.

همچنین در تحلیل اخلاقی مضامین کلامی فوق، این نکته استنتاج می شود که انسان معتقد به توحید هم وظیفه گرا و هم نتیجه گراست؛ زیرا علاوه بر اینکه باید دستورات الهی را انجام دهد، دل خوش به نتایجی است که خدای یگانه برای او در نظر گرفته است.

از سوی دیگر، اعتقاد به هر یک از صفات الهی علاوه بر اینکه نسبت به همان صفت، تأثیرات خاصی دارد؛ به صورت کلی و مجموعی باعث ایجاد انگیزه در انجام مسئولیت اخلاقی می شود و هر انسان عاقلی به انجام افعال حسن اخلاقی و پرهیز از ارتکاب قبیح اخلاقی، شوق پیدا می کند و چنین فرایندی در بستر ایمان و عمل صالح باعث تقرب الی الله می گردد.

نتیجه دیگری که از تحلیل مضامین فوق به دست می آید، گستره و شمولیت اخلاقی است؛ یعنی از آنجا که شیخ مفید همانند سایر متکلمان اسلامی به صفات الهی قائل است و این ویژگی ها نامحدود بوده و تجلی آنها در وجود انسان ها براساس ظرفیت ایشان امکان پذیر است، می توان نظام اخلاقی مستخرج از دیدگاه های کلامی شیخ مفید را غیر منحصرانه و به دور از تنگ نظری محسوب نمود.

۳. مبانی راهنماشناختی اخلاق

محور مهم کلامی راهنماشناسی با دو عنوان نبوت و امامت، مفاهیم متعدد کلامی را در خود جای می دهد که از گزاره های کلامی شیخ مفید می توان به تحلیل مضامین با رویکرد اخلاقی پرداخت و مبانی کلامی وی را در نظام اخلاقی استخراج نمود.

شیخ مفید به واسطه قاعده لطف، ضرورت راهنمایان بشری را اثبات می کند و علاوه بر علم و عصمت راهنمایان، آنها را افضل از دیگران معرفی می کند تا اعتماد مردم نسبت به الگوگیری و پیروی در مسیر زیست اخلاقی تقویت شود. او وجود راهنمایان الهی را از زمان آدم تا زمان خاتم قطعی دانسته (همو، ۱۴۱۳ ط: ۳۴) و آنها را حافظان دین جهت هدایت مردم می داند.

(همو، ۱۴۱۳ ک: ۴۵) و برای تضمین اعتماد مردم و تصدیق آن‌ها، وجود معجزه را ضروری عنوان کرده است. (همو، ۱۴۱۳ ه: ۴۴؛ همو، ۱۴۱۳ ز: ۴۵)

شیخ مفید قائل به عصمت راهنمایان الهی است و این را از عقاید امامیه برمی‌شمارد؛ (همان: ۶۲) زیرا لازمه الگو جهت رساندن پیام‌های الهی، حفظ دین و تشویق مردم به تهذیب، پیشتازی الگوها و بلکه عصمت از هرگونه گناه و خطاست. (همو، ۱۴۱۳ ک: ۶۵) شیخ مفید در معیت عصمت راهنمایان، علم لدنی و خدادادی آنها را ضروری و خطاناپذیر دانسته، فقدان آن را در تضاد با هدف نبوت و امامت می‌داند. (همو، ۱۴۱۳ ه: ۴۵؛ همو، ۱۴۱۳ ک: ۶۵) همچنین از آنجا که اصولاً انبیا و ائمه زمامداران دینی جامعه هستند، باید جلودار زیست اخلاقی و قرب الی الله باشند. بنابراین برتری آنها در افضلیت بر دیگران قطعی است. (همان: ۴۰؛ همو، ۱۴۱۳ ه: ۴۵) جدول ذیل به تحلیل مضمون گزاره‌های کلامی شیخ مفید در راهنماشناختی و ارتباط آنها با اخلاق پرداخته تا فرایند استخراج مبانی موردنظر طی شود.

جدول (۳): مبانی راهنماشناختی اخلاق

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	پیامبر از طرف خدا مأمور تبلیغ اوامر و نواهی به مردم بوده، امام نائب اوست. (مفید، النکت الاعتقادیه ۳۴ و ۳۹، اوائل، ۶۵)	ضرورت راهنما	این نگرش که همیشه راهنمایی برای تهذیب اخلاقی بشر وجود دارند، علاوه بر اینکه بشر را مدیون لطف خدا می‌کند، وجود چنین الگوهایی به انسان‌ها انگیزه زیست اخلاقی می‌دهد.
۲	براساس قاعده لطف، همیشه راهنمایی جهت هدایت و نجات از گمراهی وجود داشته. (النکت، ۴۲)	وجوب بعثت	وجود الگوی اخلاقی، انگیزه زیست اخلاقی می‌دهد. زیست اخلاقی، بدون راهنما عملاً ممکن نیست.
۳	چون شناخت خداوند تکلیف نخست انسان‌هاست، طبق قاعده لطف ضرورت دارد خداوند راهنمایی بفرستد تا مردم معرفت یابند. (النکت، ۲۱)	قاعده لطف وجوب راهنما	زیست اخلاقی، بدون راهنما عملاً ممکن نیست. وجود الگوی اخلاقی، زمینه رشد اخلاقی مردم را فراهم می‌کند.
۴	عصمت یکی از ویژگی‌های نبی و امام است. (المسائل العکبریه، ۴۵) با توجه به اینکه نبی و امام از طرف خدا آورنده و حافظ شریعت‌اند، در صورت خطا، اعتماد مردم از آنان سلب خواهد شد. (النکت الاعتقادیه، ۴۵)	عصمت راهنما	وجود الگوهای معصوم سبب می‌شود انسان‌ها به مسیرهای اخلاقی الگوها اعتماد کنند. با توجه به اینکه در کنار عقل، وحی منبع معرفتی اخلاقیات است، اگر راهنمایان معصوم نباشند، راه تشخیص تکالیف اخلاقی مسدود می‌گردد.

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۵	عدم آگاهی نبی و امام از احکام موردنیاز امت، او را محتاج راهنمای دیگران کرده که با اهداف نبوت و امامت ناسازگار است. (المسائل الجارودیه، ۴۵)	علم راهنما	عقل عملی و وجدان اخلاقی راهنما، منبع مطمئن درک ارزش‌های اخلاقی است. آگاهی کامل الگوهای اخلاقی، انسان‌ها را در مسیر زیست اخلاقی مطمئن و تابع قرار می‌دهد.
۶	شیخ مفید به صراحت نبوت و امامت مفضول را مردود می‌داند. (الافصاح، ۲۳۸)	افضلیت راهنما	چنین نگرشی مردم را در مسیر زیست اخلاقی نسبت به راهنمایان مطمئن می‌نماید.
۷	نبی و امام در زیست دینی، انجام فعل اخلاقی و استحقاق بهشت، برترین مردم است. (المسائل، ۴۵، اوائل، ص ۶۸)	افضلیت نبی و امام	به دلیل افضلیت راهنمایان و اعتماد مردم به آنها در مسیر، زیست اخلاقی برای مردم واقعی‌تر و سهل الوصول‌تر است.
۸	ظهور امام قائم منتظر برای برقراری عدل جهانی، از اعتقادات مسلم امامیه است. (ارشاد، ج ۲، ص ۳۸۲)	انتظار	این نگرش در طول زندگی به انسان امید و شوق و انگیزش والای اخلاقی عطا می‌کند.
۹	رجعت بهترین و بدترین انسان‌ها در دنیا از اعتقادات امامیه است. (اوائل ۴۶ و ۷۸. المسائل ۳۳ و ۳۵)	رجعت	اعتقاد به رجعت، انگیزه انجام عمل نیک اخلاقی با رویکرد غایت‌گرایانه به انسان می‌بخشد.

در بازبینی مضامین فوق که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور راهنماشناختی پرداخته شد؛ نتایج زیر به دست می‌آید: اول آنکه با توجه به دلیل بعثت انبیا در راهنمایی و تهذیب اخلاقی بشر و شناساندن مصالح و مفاسد افعال انسانی، می‌توان گفت ماهیت اصلی بعثت انبیا ماهیتی اخلاقی است. دوم آنکه همیشه راهنمایان و الگوهایی برای زیست اخلاقی انسان‌ها وجود داشته تا علاوه بر اتمام حجت نسبت به توانمندی تهذیب اخلاقی، به این امر ترغیب صورت گیرد. سوم آنکه بدون وجود راهنما و الگو، زیست اخلاقی و قرب الی الله دشوار و بلکه دارای نتیجه منفی خواهد بود و کسانی که غیر این مسیر را می‌پیمایند، در بیراهه‌ها گام نهاده‌اند. چهارم آنکه با توجه به علم غیب، عصمت و افضلیت راهنمایان الهی، محور اعتماد بشریت به ایشان جهت پیروی و الگوگیری تضمین و نیمی از مسیر تقرب، از سوی پروردگار هموار و فراهم شده است.

پنجم آنکه با توجه به ذات امیدآفرین خداوند، وجود الگوی نهایی بشریت در جهت برقراری عدالت و گستردگی همه ارزش‌های اخلاقی، انسان مؤمن به الگوی نهایی راه، امیدوار و آرمانی ساخته که در مسیر رسیدن به آرمان و غایت الهی خویش با محور وظیفه و تکلیف اخلاقی همت عالی پیدا می‌کند. این مسئله علاوه بر اینکه امتیاز ویژه و جزو مبانی خاص کلام امامیه است؛ نظام اخلاقی امامیه را نسبت به سایر نظام‌های اخلاقی متمایز می‌سازد. ضمن آنکه وجود الگوی نهایی و تلاش

برای رسیدن به او، ذهنیت هر مؤمنی را نسبت به مفاهیم غایت‌گرایانه مانند کمال اخروی، سعادت، فلاح و فوز نهایی اخروی آماده و بلکه عملیاتی می‌سازد.

در نهایت، یکی از محورهای خاصی که براساس مبنای کلامی راهنماشناسی شیخ مفید به دست می‌آید، محور حق و باطل، خیر و شر و نور و ظلمت در زیست اخلاقی است؛ زیرا براساس اسوه‌های دینی و الگوهای اخلاقی‌ای که از طرف خداوند آمده‌اند، راه درست زیست اخلاقی مشخص می‌شود و پیروی از آنها انسان‌ها را به سمت نور، هدایت کرده و عدم تبعیت از ایشان، انسان‌ها را جزو مصادیق باطل و در مسیر ظلمت قرار خواهد داد. چنین محوری در نظام اخلاقی شیخ مفید جایگاه مهمی دارد که برگرفته از آموزه‌های وحیانی است.

۴. مبانی انسان‌شناختی اخلاق

برای استخراج مبانی کلامی اخلاق از دیدگاه شیخ مفید، گزاره‌های مربوط به حوزه انسان‌شناختی نیز با رویکرد اخلاقی مورد تحلیل می‌گیرد تا مضامین مستنبط واکاوی مجدد شوند.

انسان‌شناسی موردنظر شیخ مفید، انسان‌شناسی دینی است که کل نگر بوده، از روش‌های علمی، شهودی، فلسفی و عرفانی بهره می‌جوید و درعین حال حقایقی را که با روش‌های دیگر به دست نمی‌آید، به کمک وحی آشکار می‌کند. (رجبی، ۱۳۸۶: ۲۴ - ۲۲) شیخ مفید انسان را «ذات فعال» می‌خواند که از حیات برخوردار بوده، در این دنیا به آن بدن داده شده که بسیاری از کارها را جز با آن نمی‌تواند انجام دهد. (مفید، ۱۴۱۳: ز: ۸۰) او ذات فعال را همان روح، بسیط و جوهر مخاطب تکالیف و نفس می‌داند که حادث، قائم به ذات خویش، حامل علم، قدرت، حیات، اراده، کراهت، حب و بغض است. (همان: ۹۰؛ همو، ۱۴۱۳: و: ۵۸؛ همو، ۱۴۱۳: ک: ۷۷) از منظر مفید، بدن ابزار روح و در استخدام آن است. (همو، ۱۴۱۳: و: ۶۰؛ همو، ۱۴۱۳: ز: ۸۰) که در جهت تهذیب نفس از آن بهره‌مند می‌شود.

از دیدگاه شیخ مفید، انسان دارای نوعی فطرت الهی است که به محض دعوت به توحید برای پذیرش دین و اخلاق آمادگی دارد. (همو، ۱۴۱۳: ل: ۶۰) این فطرت الهی تغییرناپذیر و زوال‌ناشدنی است. هرچند ممکن است مورد غفلت انسان قرار گیرد. شکوفایی این فطرت الهی و تقویت ساختار فراحیوانی ذات فعال را انسان‌تر ساخته، او را سعادت‌مند می‌نماید. (شمس / ۱۰ - ۹)

اختیار، از دیگر مبانی انسان‌شناختی نظریه شیخ مفید و از اصول موضوعه علم اخلاق است. (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۳۴۱) که وی مانند سایر متکلمان شیعی، به تبع قول اهل بیت علیهم‌السلام و به دوراز نظریات جبر و تفویض، امر بین‌الامرین را پذیرفته، انسان را فاعل افعالش می‌داند و البته معتقد است

با توجه به فراهم کردن قدرت و امکانات انجام فعل از سوی خداوند، نمی‌توان نقش مؤثر خدا را در افعال بندگان نادیده گرفت. (مفید، همان: ۴۷)

تکلیف و مسئولیت انسانی از دیگر مواردی است که به‌عنوان مبنای کلامی اخلاق در دیدگاه شیخ مفید مطرح می‌گردد که او استطاعت را شرط تکلیف دانسته (همان: ۶۳) و تکلیف به مالایطاق را خلاف عدل خداوند برمی‌شمارد. (همو، ۱۴۱۳ ز: ۹۲) اگرچه تکالیف انسانی از زوایای مختلف تعهد در قبال خدا، خود، دیگران و محیط زیست قابل طرح است.

شیخ مفید مسئله امر به معروف و نهی از منکر را به‌عنوان مسئولیت اخلاقی اجتماعی انسان، در حد امکان و به شرط صلاح واجب می‌داند. (مفید، ۱۴۱۳ ح: ۷۱۰ - ۸۰۸؛ همو، ک: ۱۱۹) جدول ذیل به صورت موجز، تحلیل مضمون گزاره‌های کلامی شیخ مفید را در محور انسان‌شناسی با رویکرد اخلاقی گزارش نموده است.

جدول (۴): مبانی انسان‌شناختی اخلاق

تجزیه	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	انسان ذات فعالی است که از حیات برخوردار است و با بدن به امور خویش می‌پردازد. (المسائل العکبریه، ۸۰)	ماهیت نفس و بدن	چون انسان دارای حیات فعال روحانی است، زیست اخلاقی او ضروری است. البته زیست اخلاقی او به قوای روحی و نه بدنی مربوط خواهد شد و بدن نقش ابزار دارد.
۲	روح، جوهر بسیط و مخاطب تکلیف است. (تصحیح ۷۹ و ۹۱)	روح	به خاطر اصالت روح، مسئولیت اخلاقی بر انسان بار می‌شود.
۳	نفس مکلف انسان، حادث و قائم به خویش است. (اوائل ۷۷)	نفس	نتیجه عمل اخلاقی مثبت و منفی، متوجه هر انسان بنفسه است.
۴	در رابطه روح و بدن، بدن ابزار روح است. (المسائل العکبریه ۸۰، المسائل السرویه ۶۰)	رابطه روح و بدن	هر چند مشقات و لذات غالباً بر بدن وارد می‌شود، اما چون بدن ابزار روح است، روح را اخلاقاً تقویت و تضعیف می‌سازد.
۵	نفس، مانند بدن حادث و غیر ازلی است. (تصحیح، ۸۰ - ۸۷)	حدوث نفس	نتیجه نگرش: فقط دنیا مکان، تلاش بروز اخلاق و تقرب است.
۶	قوای درونی، فطری و براساس خلقت اوست. (تصحیح، ۶۰)	فطرت انسان	ارزش‌های اخلاقی با فطرت الهی هماهنگ است.
۷	انجام عمل، جبری و تفویضی نیست. (تصحیح، ۴۷)	اختیار	انسان‌ها برای زیست اخلاقی و جهت قرب الهی اختیار دارند.

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۸	حد وسط جبر و تفویض آن است که خدا در امر هدایت، مردم را بر افعال قادر ساخت و قدرت یعنی آنها در عمل مجبور نیستند و انجام اعمال به آنها واگذار نشده. (تصحیح ۴۷)	اختیار	هدایت و ضلالت انسان‌ها اگرچه تفویضی نیست، درعین حال انسان‌ها با اختیار و اعمال خویش می‌توانند زمینه رشد و یا گمراهی خود را فراهم نمایند.
۹	انسان در دنیا مکلف به تکلیف است. (المسائل العکبریه ۸۸)	تکلیف	انجام تکلیف الهی انسان ظاهراً نشانگر وظیفه‌گرایی اوست.
۱۰	استطاعت، شرط مسئولیت اخلاقی است. (تصحیح ۶۳ و ۲۲۸)	استطاعت	به واسطه این شرط است که اختیار فعل و مدح و ذم معنا دارد.
۱۱	امر به معروف و نهی از منکر براساس ضوابطش، مسئولیت اخلاقی انسان در قبال دیگران است. (المقنعه ۸۰۸، اوائل ۱۱۹)	اخلاق اجتماعی	انسان در قبال اجتماع هم مسئولیت اخلاقی دارد و باید برای رشد افراد جامعه هم تلاش کند.

در پالایش مجدد مضامین فوق که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور انسان‌شناختی پرداخته شد، نتایج زیر به دست می‌آید: اول آنکه یکی از مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید در محور انسان‌شناختی، اصالت روح و استخدام بدن به‌عنوان ابزار روح انسانی است؛ یعنی درواقع انسان، متشکل از روح و جسم بوده و قوام انسانیت به روح اوست. دوم آنکه با توجه به جنبه هدایت و ضلالت انسانی و با توجه به تعلق نفس به بدن، روح قابلیت تکامل دارد و می‌تواند تقویت یا تضعیف شود. سوم آنکه هرچند انسان‌ها مسئولیت اخلاقی دارند، اما مسئولیت‌های اخلاقی در سایه اختیار و باوجود استطاعت انسانی رخ خواهد داد و تکلیف به مالایطاق می‌تواند کبرای قیاس‌های اخلاقی قرار گیرد؛ یعنی هر نظریه اخلاقی که منجر به تکلیف به مالایطاق شود، قبیح و غیرقابل قبول گردد. چهارم آنکه دایره مسئولیت‌های اخلاقی منحصر در تکالیف و تعهدات فردی نمی‌شود، بلکه وظایف اخلاقی در قبال خداوند، جامعه و محیط زیست نیز جزو مسئولیت‌های اخلاقی محسوب می‌شود. پنجم آنکه چون انسان از طرف خداوند مکلف به انجام مسئولیت شده تا به قرب الهی برسد، قرب الی الله، در کنار حسن فعلی، حسن فاعلی می‌طلبد که در نتیجه نیت انسان اخلاقی در مسیر تقرب الهی بسیار حیاتی و اساسی است.

۵. مبانی جهان‌شناختی اخلاق

از آنجا که زیست اخلاقی به کشف مبانی جهان‌شناختی و جهت‌گیری انسان نسبت به آن برمی‌گردد

و نظام اخلاقی منفک از نوع جهان‌بینی نیست، این رابطه همان رابطه «هست و باید» و همان رابطه واقعیات عینی با رفتارهاست که قطعاً صدور بایدها بر پایه واقعیاتی عینی و هست‌هایی است که موردنظر واقع شده و براساس آن امر به انجام یا ترک چیزی شده است که اگر صدور این بایدها از سوی انسان جایز الخطا باشد، طبعاً احتمال به خطا رفتنش نیز وجود دارد. تشریح احکام الهی براساس مصالح و مفاسد واقعی و حکم «کلما حکم به العقل، حکم به الشرع» اشعار به وجود این رابطه حقیقی بین واقعیت‌ها و احکام بایدونباید است.

با این تبیین دیدگاه‌های جهان‌شناختی شیخ مفید بیان می‌شود تا از تحلیل مضمون و اخلاقی گزاره‌های کلامی، مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید کشف و استخراج گردد. بیان گزاره‌های کلامی شیخ مفید براساس محورهای پانزده گانه عالم ذر، خلقت روح قبل از بدن، حدوث دنیا، نظم و تغییر و تحول عالم دنیا، مکلف بودن در دنیا، اجزای دنیا، عالم برزخ، معاد جسمانی، بهشت و جهنم، ثواب و عقاب، تجسم اعمال و شفاعت تبیین می‌گردد.

شیخ مفید آیه مستمسک قائلان به عالم ذر (اعراف / ۱۷۲) را دال بر عالم ذر ندانسته، استدلال یا امکان استدلال به آیه را از قبیل مجاز در لغت می‌داند. (مفید، ۱۴۱۳ ز: ۴۷-۴۶) و اشکالات متعددی بر آموزه ذر وارد می‌کند که ضعف روایات، (همان: ۴۶-۴۴) عدم هماهنگی آیه مستمسک آنها با روایات، (همو، ۱۴۱۳ ز: ۱۱۳) هم سنخ شدن با تناسخ (همو، ۱۴۱۳ و: ۴۷؛ همو، ۱۴۱۳ ز: ۱۱۳) و محقق نشدن میثاق الست در دنیا و در نتیجه لغویت آن عالم از جمله اشکالات است. (همو، ۱۴۱۳ ل: ۸۶-۸۵) مرحوم مفید همان اشکالات به عالم ذر را به آفرینش ارواح قبل از ابدان نیز وارد می‌کند. (همان: ۸۵-۸۱؛ همو، ۱۴۱۳ و: ۵۳)

شیخ مفید، عالم دنیا را که دارای ساحت مادی و قابل مشاهده است، براساس وحی با ویژگی‌های حدوث، مخلوق بودن، متشکل از جواهر و اعراض، دارای انسجام و نظم و دار تکلیف انسان معرفی می‌کند. (همو، ۱۴۱۳ ک: ۹۹) و دلیل وی بر حدوث عالم اجزای متغیر آن است که در آن زیاده و نقصان راه دارد. (همو، ۱۴۱۳ ی: ۳۱) شیخ مفید که جواهر و اعراض را اجزای تشکیل دهنده عالم می‌داند، جوهر را چیزی می‌داند که اجسام از آن تشکیل می‌شوند و هر یک از آنها به خودی خود قابل انقسام نیستند. (همو، ۱۴۱۳ ک: ۹۵؛ همو، ۱۴۱۳ ط: ۲۸) به باور شیخ، جواهر از جمله چیزهایی هستند که بقای آن محال نیست و زمان‌های زیادی را موجود می‌ماند و فانی نمی‌شود؛ مگر با برداشته شدن بقا از آن. (همان: ۹۶) او عرض را چیزی می‌داند که در وجودش احتیاج به محل دارد و ماندگاری‌اش همانند ماندگاری اجسام نیست؛ یعنی بقایش ممکن نیست. (همو، ۱۴۱۳ ک: ۹۵؛ همو، ۱۴۱۳ ی: ۲۸)

از دیدگاه شیخ مفید، ماهیت مرگ اجمالاً نابودی بدن و انتقال نفس است؛ اما نه بدن همه انسان‌ها نابود می‌شود و نه نفس همه آنها منتقل می‌گردد. در خصوص پیامبران و امامان علیهم‌السلام مرگ انتقال نفس آنها در همین بدن دنیایی به آسمان است. (همو، ۱۴۱۳ ل: ۹۱) بنابراین از منظر وی در انسان‌های برگزیده الهی نابودی راه ندارد؛ اما کسانی که مؤمن یا کافر محض‌اند و در نتیجه بدون نیاز به حسابرسی، هنگام مرگ معلوم است که اهل بهشت یا دوزخ هستند، نفس آنها در بدنی شبیه به بدن دنیایی شان به بهشت یا دوزخ منتقل می‌شود و از نعمت برخوردار یا به عذاب گرفتار می‌شود. (همان: ۸۹ - ۸۸؛ همو، ۱۴۱۳ و: ۶۴ - ۶۳) مرگ را ضد حیات و فعل خدای متعال محسوب می‌کند که با فرا رسیدن آن رشد و نمو باطل شده، ادراک حسی ناممکن می‌شود و حیات از بین می‌رود. (همان: ۹۵ - ۹۴)

طبق دیدگاه شیخ مفید، معاد یا حشر دوباره انسان‌ها در جهان دیگر، همان بازگشت روح به بدن، بعد از مفارقت است تا به صورت تمام و کمال به جزای اعمالش برسد. (همو، ۱۴۱۳ ل: ۸۹ - ۸۸) وی با شواهد قرآنی معاد جسمانی را اثبات می‌کند. (همان: ۱۱۷)

او در تبیین عالم آخرت به مسئله حساب و میزان الهی تصریح کرده و معتقد است حساب یعنی مقابله و مطابقت اعمال یا جزای آنها و واقف و آگاه نمودن بندگان به تقصیراتشان و توبیخ آنها بر گناهان و ستایش بر اعمال نیک و رفتار با آنها آن‌گونه که مستحق آن هستند. او تأکید می‌کند، حساب آن‌گونه که اهل سنت معتقدند مقابله حسنات با سیئات و موازنه بین ثواب و عقاب مترتب بر آن دو نیست؛ زیرا تحابط بین اعمال صحیح نیست. موازین، تعدیل و برقراری معادله بین اعمال و جزای آنهاست، یعنی وضع هر جزائی در محل خود و رساندن هر صاحب حقی به حق خویش می‌باشد. (همان: ۱۱۴)

او بهشت را دار نعمت می‌داند که ساکنین آن دچار امور خسته‌کننده و رنج آور نمی‌شوند و خداوند آن را به واسطه ثواب، منزل بندگان قرار داده و ثواب ساکنانش لذت بردن از خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها، دیدنی‌ها، مناخج و ادراک حواسی است که سازگار با طبعشان است. همچنین وی جهنم را به واسطه عقاب، منزل ابدی کافران و منزل موقتی مؤمنان معصیت‌کار برمی‌شمارد. (همان: ۱۱۹ - ۱۱۶) شیخ مفید محور شفاعت را از مسلمات امامیه برشمرده و نقش پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان علیهم‌السلام را در شفاعت جماعتی از مرتکبین گناهان بزرگ امتش و نجات آنها از عذاب قطعی می‌داند. (همو، ۱۴۱۳ ک: ۴۷)

گزاره‌های کلامی شیخ مفید که به صورت کاملاً مختصر ذکر شد، در فرایندی طولانی با روش تحلیل مضمون دسته‌بندی شد و ارتباط آنها با اخلاق جهت استخراج مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید بیان گردید که در جدول ذیل مشاهده می‌شود.

جدول (۵): مبانی جهان‌شناختی اخلاق

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	اشکالات متعددی بر اثبات عالم ذر وارد می‌شود و آیه ۱۷۲ اعراف ارتباطی به آن ندارد و روایات مرتبط نیز به جز یک روایت پذیرفتنی نیست. (المسائل السرویه ۴۶ و ۴۷. المسائل العکبریه ۱۱۳. تصحیح الاعتقاد، ۸۶ - ۸۵)	عالم ذر	اعتقاد به عالم ذر و احتساب علت تامه بودن در هدایت و ضلالت، ارسال رسل، انزال کتب، مکلف بودن انسان، امکان تغییر آدمی و در مجموع پای‌بندی به اخلاق را در این دنیا بی‌معنا می‌شود زیرا انسان در دنیا جبر اخلاقی خواهد داشت.
۲	اعتقاد به آفرینش ارواح قبل ابدان به دلایل مختلف قابل قبول نیست. (تصحیح الاعتقاد، ۸۵ - ۸۱؛ المسائل السرویه ۵۳)	خلق روح قبل از بدن	لازمه‌اش اعتقاد به عالم ذر است که پیامدش ذکرشده است نیز، لازمه‌اش اعتقاد پوچ تناسخ و پیامدش جبر اخلاقی است.
۳	دنیا مخلوق، متغیرو حادث است. (اوائل ۹۹ - ۹۵؛ النکت ۳۱ - ۲۸)	حدوث دنیا	انسان هم به‌عنوان جزئی از کل قابل تغییر و تحول است.
۴	دنیا مجموعه منسجم منظم و هدف دار است. (امالی ۳۴۱؛ المسائل العکبریه ۱۲۳) خلقت منظم است.	نظم دنیا	چون نظام خلقت شامل نظام اخلاقی انسانی هم هست و در نتیجه از خود در قبال اخلاق و رفتار خوب و بد واکنش نشان می‌دهد، این باور سبب رعایت اصول اخلاقی و ارزشی می‌شود.
۵	دنیا دار تکلیف است. (المسائل العکبریه ۸۸)	دار تکلیف	این نگرش انسان را وظیفه‌گرا و البته دل خوش به نتیجه می‌سازد.
۶	چون دنیا از جواهر و اعراض تشکیل شده، اثبات بقایش از طریق بقای جواهر امکان دارد. (النکت ۲۸ و ۳۱؛ اوائل ۹۵ و ۹۸)	اجزای دنیا	انسان معتقد به این باور می‌داند که جسم او فانی و اعمال روح او باقی است و لذا در انجام افعال اخلاقی شوق می‌یابد.
۷	انسان‌ها با مرگ به جهان برزخ انتقال داده می‌شوند و مؤمنان و کافران محض دارای نعت یا نعمت می‌شوند. (تصحیح الاعتقاد، ۹۳ - ۸۸؛ المسائل السرویه، ۹۵ - ۹۴)	عالم برزخ	باور به برزخ و مسئله اجر و عذاب قبر، تأثیر انگیزشی در اخلاق دارد و آگاهی از نتیجه اعمال ضمانت اجرایی دارد. باایمان به برزخ، مصداق واقعی نتایج اعمال اخلاقی فهم می‌شود.
۸	معاد جسمانی، بازگشت روح به بدن بعد از مفارقت و از ضروریات دین اسلام است. (تصحیح الاعتقاد، ۸۹ - ۸۸)	معاد (آخرت)	معاد جسمانی به علت درک لذت و فرار از الم، انگیزش اخلاقی بیشتری ایجاد می‌کند و تعیین مصداق غایت فعل اخلاقی است.
۹	بهشت برای بندگان خدا و دار نعمت است که ساکنانش دچار خستگی و رنج نمی‌شوند. (تصحیح الاعتقاد، ۱۱۷ - ۱۱۶)	بهشت	ایمان به بهشت، نظام اخلاقی غایت‌گرایانه می‌سازد و انسان را به لذات پایدار اخروی سوق می‌دهد.

ردیف	گزاره کلامی شیخ مفید	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱۰	جهنم، منزل ابدی کافران است و گنه کاران غیر کافر داخل آتش می‌شوند، اما ابدی نیستند. (تصحیح الاعتقاد، ۱۱۹ - ۱۱۸)	جهنم	ایمان به وجود جهنم، نظام اخلاقی غایت‌گرایانه می‌سازد و انسان را از آلام و عذاب‌های جهنم پرهیز می‌دهد.
۱۱	ثواب که استحقاق به اندازه ایمان و عمل نیک است، بهره مندی از لذاتذ گوناگون بهشت است. (تصحیح الاعتقاد، ۱۱۷)	ثواب	اگر زیست اخلاقی بدون وجود ثواب هم ممکن باشد، اعتقاد به ثواب اخروی، ضمانت اجرایی به التزام اخلاقی ایجاد می‌کند.
۱۲	عقاب که استحقاق به اندازه کفر و گناه است، همان غضب الهی در آخرت است که بسی شدیدتر از عقاب دنیوی است. (المقنعه، ۵۴۰؛ الارشاد، ج ۲، ص ۲۸۶، امالی ۷۸)	عقاب	اگر زیست اخلاقی بدون وجود عقاب هم ممکن باشد، اعتقاد به عقاب اخروی، ضمانت اجرایی به التزام اخلاقی ایجاد می‌کند و انسان را به صورت شدیدتر از رذایل اخلاقی باز می‌دارد.
۱۳	شیخ مفید طبق آیات و احادیث به تجسم اعمال و حضور آنها برابر انسان معتقد است. (امالی ۳۴۷؛ المسائل السرویه، ۱۰۰)	تجسم اعمال	حفظ کرامت، عزت و فرار از کشف چهره بد باطنی، نزد خود و دیگران دغدغه مهمی است و باور مذکور به خوبی‌ها می‌کشد.
۱۴	توبه پشیمانی از گناهان گذشته قبل از مرگ است. (اوائل، ۸۵)	توبه	توبه ضمن محو گناهان، به زندگی و انجام خوبی‌ها امیدوار می‌کند.
۱۵	پیامبر و امامان روز قیامت برخی از گناهکاران امت را شفاعت می‌کنند و نجات می‌دهند. (اوائل، ۴۷ و ۸۰ - ۷۹)	شفاعت	در نظام اخلاقی اسلام، دیگر گروهی با تعریف اسلامی جایگاه مهمی دارد زیرا برخی انسان‌های پاک بدون چشمداشتی به دنبال رفع عقاب دیگران اند بدون اینکه منفعتی به آنها برسد.

در بازبینی مجدد مضامین فوق که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور جهان‌شناختی اهتمام شد، نتایج زیر در تکمیل مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید به دست آمد: اول آنکه تدوین نظام اخلاقی با وجود عالم آخرت آن هم با معاد جسمانی، انسان را از پوچی خارج و زندگی او را هدفدار می‌سازد و چنین انسانی علاوه بر اینکه انسان اخلاقی و وظیفه‌گرا در دنیا خواهد شد، فردی نتیجه‌گرا می‌گردد و به این ایمان می‌رسد که همه چیز در دنیا نیست، بلکه نتیجه تمام اعمال را باید با مجموعه جهان آخرت محاسبه نمود: زیرا لذت‌های ابدی و سعادت و شقاوت واقعی آنجا خواهد بود. البته قابل توجه است که هرچند در نظام اخلاقی اسلام، جهان آخرت غایت‌الغایات است، درعین حال خداوند توانا و عادل در دو مرحله دیگر دنیا و برزخ نیز نتایج را پیش روی انسان قرار می‌دهد.

دوم آنکه ترسیم جهان آخرت همراه با بهشت و جهنم و با ثواب و عقاب، انگیزه والایی جهت کسب فضایل اخلاقی و رفتاری و پرهیز از رذایل اخلاقی و رفتاری ایجاد می‌کند. ضمن اینکه چنین انگیزه و شوقی به هیچ وجه با اختیار انسان منافات ندارد و نظام اخلاقی را نابسامان نمی‌نماید. سوم آنکه تجسم اعمال و نگرش تبلور اعمال این جهان در آخرت و حتی در برزخ، علاوه بر اینکه حساسیت انسان را برای سوق دادن به اعمال نیک زیاد می‌کند تا آنها رفیق و همراه او در برزخ و قیامت باشند، با توجه به دغدغه روانی آدمی در جهت حفظ آبرو نزد دیگران، اهتمام انسان را در این زمینه مضاعف می‌گرداند.

چهارم آنکه در نظریه شیخ مفید عالم ذر به آن مدلی که قائلان ترسیم کرده‌اند، جایگاهی ندارد و در تحلیل مضمون اخلاقی آن می‌توان گفت اعتقاد به عالم ذر و اتفاقاتش که آن را علت تامه در هدایت یا گمراهی بشر تلقی کرده‌اند، سبب لغو و بیهودگی پابندی به اخلاق در دنیا خواهد شد و طبق باور مذکور، تکلیف سعادت آدمی که غایت نهائی اخلاق است، در عالم ذر و زندگی پیشین وی مشخص شده و درواقع چنین اعتقادی مستلزم پذیرش جبر اخلاقی خواهد شد. با این دیدگاه، ارسال رسل، انزال کتب، امکان تغییر و اصلاح اخلاق انسانی و تعمیم‌پذیری اخلاق برای همگان، امری غیرقابل توجیه و معایر با دلایل اثبات اختیار و نقش آن در سعادت و شقاوت انسان خواهد بود. البته می‌توان اعتقاد به عالم ذر و تأثیرات اتفاقات آن در دنیا را به عنوان زمینه و اقتضا و غیر معایر با اختیار انسان در دنیا محسوب نمود و در نتیجه جایگاهی برای نظام اخلاقی قائل شد، آن گونه که برخی اندیشمندان کلامی معتقد شده‌اند.

آخرین نتیجه و نکته مستنبط مربوط به شفاعت در نظام اخلاقی و مبانی کلامی شیخ مفید آن است که انسان با همه اهتمامش به اخلاق نیک، می‌داند که امکان خطا و تقویت رذایل اخلاقی وجود دارد و گاهی با وجود فرایند توبه و استغفار باز هم ممکن است نفوذ و آثار برخی رذایل باعث آزار روانی انسان در مسیر زیست اخلاقی گردد؛ اما باور به شفاعت، فشار روانی انسان را نسبت به عاقبت کاسته و انگیزه وی جهت انجام افعال اخلاقی را افزایش می‌دهد.

نتیجه

اگرچه نظام‌های اخلاقی متکفل ارزش‌گذاری‌ها و الزامات انسانی در زندگی بوده‌اند؛ در عین حال هر نظام اخلاقی بر پایه جهان‌بینی، براساس مبانی کلامی و مبتنی بر زیرساخت‌های نظری مدون می‌شود که با توجه به تقدم شیخ مفید در تأسیس منسجم کلام امامیه، مقاله حاضر درصدد استخراج

مبانی کلامی اخلاق از دیدگاه وی برآمده و طی روندی طولانی با روش پژوهش تحلیل مضمون به آن پرداخته است. بدین صورت که گزاره‌های کلامی شیخ مفید به صورت شبکه‌ای و در پنج محور معرفت‌شناختی، خداشناختی، راهنماشناختی، انسان‌شناختی و جهان‌شناختی تبیین گردید و در ادامه به تحلیل مضمون آنها با رویکرد اخلاقی اهتمام شد. در مرحله بعد، تمام مضامین اخلاقی مستخرج مورد بازبینی مجدد قرار گرفت و از پالایش آنها نتایج هر محور به دست آمد.

در حوزه مبانی معرفت‌شناختی شیخ مفید، عقل در کنار وحی، جایگاه والایی دارد. همچنین در حیطه مبانی خداشناختی اخلاقی در نظریه مفید، توحید به‌عنوان رأس هرم نظام اخلاقی، تعیین‌کننده سبک زندگی اخلاقی است و شرایط قرب الهی از جانب خدای یگانه تکویناً و تشریحاً فراهم شده که باور انسان به هر کدام از صفات الهی، مشوق وی در انجام افعال حسن اخلاقی و پرهیز از ارتکاب قبیح اخلاقی بوده، سوق دهنده هدف تقرب می‌گردد.

حوزه راهنماشناختی، محور دیگری بود که پازل مبانی کلامی اخلاق در نظریه مرحوم مفید را تکمیل می‌کند که بر این اساس ماهیت اصلی بعثت انبیا و رهبری امامان، اخلاقی بوده و خود ایشان الگوی زیست اخلاقی و تهذیب نفس برای مردم بوده‌اند که الگوناپذیری از ایشان زیست اخلاقی و قرب الی الله را دشوار و بلکه دارای نتیجه منفی خواهد نمود. همچنین اصالت روح و استخدام بدن از مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید در محور انسان‌شناختی است و روح قابلیت تکامل داشته، مسئولیت اخلاقی انسانی در دایره اختیار معنا پیدا می‌کند. مکمل تمام مبانی فوق در نظریه مفید، تأثیرگذاری وجود عالم آخرت در شکل‌گیری نظام اخلاقی است که بر این اساس وجود بهشت و جهنم با محوریت ثواب و عقاب، انگیزه انسان‌ها را در زیست اخلاقی افزایش می‌دهد.

نتایج نهایی که در استخراج مبانی کلامی اخلاق در نظریه شیخ مفید به دست آمده، به شرح ذیل است: اول آنکه چون مبانی کلامی شیخ مفید طبق دیدگاه اسلام و برخاسته از عقاید امامیه است، نظام اخلاقی مستخرج نیز توحیدی، اسلامی و طبق مبانی کلامی امامیه است. دوم آنکه نظام اخلاقی مستنبط از دیدگاه‌های کلامی مرحوم مفید براساس مبانی کلامی وی، جامعیت داشته، انسان را در مسیر زیست اخلاقی وظیفه‌گرا، غایت‌گرا و حق‌گرا رشد می‌دهد. سوم آنکه نظام اخلاقی برخاسته از مبانی کلامی شیخ مفید با توجه به حوزه انسان‌شناختی و جهان‌شناختی، شمول‌گراست و همه انسان‌های مختار را در دایره زندگی اخلاق‌مدارانه جای می‌دهد. چهارم آنکه نظام اخلاقی کشف شده از مبانی کلامی مفید، بر محور حق و باطل، خیر و شر و نور و ظلمت بنا شده است و فراتر از اخلاق سکولار طراحی می‌گردد. پنجم آنکه در نظام اخلاقی جامع‌نگرانه و شمول‌گرایانه مذکور،

الگوهای اخلاقی معصومان نه تنها باعث تقرب انسان‌ها می‌شوند، بلکه الگوناپذیری از ایشان زمینه گمراهی و انحراف اخلاقی را فراهم می‌کند. ششم آنکه بر مبنای کلامی شیخ مفید نسبت به اصل مسلم عوالمی نظیر برزخ و آخرت، پیوسته زندگی انسان هدف دار خواهد بود و او در مسیر زیست اخلاقی لحظه‌ای هم احساس پوچی نخواهد داشت. هفتم آنکه طبق نظام اعتقادی توحیدی، همه عالم در مسیر رشد و هدایت انسان به او کمک می‌کنند.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. رجبی، محمود، ۱۳۸۶، *انسان‌شناسی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳. رحیمی خوزوقی، احسان و مهدی سپهری، ۱۳۹۷، «تیین هستی و چیستی انسان از منظر اندیشه‌های علامه طباطبایی»، *مجله حکمت صدرایی*، سال ششم، شماره دوم، ص ۱۰۵ - ۸۷.
۴. عابدی جعفری، حسن و دیگران، ۱۳۹۰، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال پنجم، شماره ۲، ص ۱۹۸ - ۱۵۱.
۵. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۲، *نقد و بررسی مکاتب اخلاقی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۶. مفید، محمد، ۱۴۱۳ الف، *الارشاد*، قم، کنگره شیخ مفید.
۷. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ب، *الافصاح فی الامامة*، قم، کنگره شیخ مفید.
۸. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ج، *الامالی*، قم، کنگره شیخ مفید.
۹. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ح، *المقننه*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۰. مفید، محمد، ۱۴۱۳ د، *التذکرة باصول الفقه*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۱. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ز، *المسائل الکبریة*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۲. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ط، *النکت الاعتقادیة*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۳. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ک، *اوائل المقالات*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۴. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ل، *تصحیح الاعتقاد*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۵. مفید، محمد، ۱۴۱۳ م، *مسئله فی الارادة*، قم، کنگره شیخ مفید.

- ۵۰ □ فصلنامه علمی - پژوهشی اخلاق اسلامی، سال ۱۳، بهار ۹۹، ش ۴۷
۱۶. مفید، محمد، ۱۴۱۳ هـ، *المسائل الجارودیه*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۷. مفید، محمد، ۱۴۱۳ و، *المسائل السروییه*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۸. مفید، محمد، ۱۴۱۳ ی، *النکت فی مقدمات الاصول من العلم الکلام*، قم، کنگره شیخ مفید.
۱۹. هادوی تهرانی، مهدی، ۱۳۷۷، *مبانی کلامی اجتهاد*، قم مؤسسه فرهنگی خانه خرد.